

סימן לח - מדע ורפואה בתלמוד

שיטות גאונים ראשונים ואחרונים

ראשי פרקים:

- פרק א - הטריפה האמורה בתורה
- פרק ב - חידושים רפואיים אינם משנים דיני טריפה בבהמה
- פרק ג - חידושים רפואיים משמעותיים להדרכות רפואיות
- פרק ד - גדר כללי הטריפה באדם
- פרק ה - הערכות מדעיות בתלמוד שאינן מתאימות לידע הנוכחי
- פרק ו - שיטת רב שרירא גאון, הרמב"ם, ורבי אברהם בן הרמב"ם
- פרק ז - שיטת ר"ת, הרשב"א וסיעתו
- פרק ח - הסכנה של זלזול בדברי חז"ל
- פרק ט - ענווה מדעית מול תצפיות חז"ל
- פרק י - תורשת ההמופיליה
- פרק יא - צהבת המוליטית של הילוד
- פרק יב - דעת הגרש"ז אויערבאך זצ"ל

פרק א. הטריפה האמורה בתורה

הרמב"ם בהל' מאכלות אסורות הגדיר את מהות הטריפה האסורה באכילה:

"הא למדת שהטריפה האמורה בתורה היא שטרפה אותה חית היער ושברה אותה ונטת למות ועדיין לא מתה, אף על פי שקדם ושחטה קודם שתמות הרי זו אסורה משום טריפה הואיל ואי אפשר שתחיה¹ ממכה זו הבאה עליה."²

"נמצאת למד שהתורה אסרה המתה והיא הנבלה, ואסרה הנוטה למות מחמת מכותיה ואע"פ שעדיין לא מתה והיא הטרפה, ... הואיל והיא נוטה למות מכל מקום הרי זו טרפה, בין שהיה הגורם בידי בשר ודם בין שהיה בידי שמים.

אם כן למה נאמר בתורה טרפה, דבר הכתוב בהווה, שאם לא תאמר כן לא תאסר אלא אותה שנטרפה בשדה אבל אם נטרפה בחצר לא תאסר. הא למדת שאין הכתוב מדבר אלא בהווה."³

"וענין הכתוב שהנוטה למות מחמת מכותיה ואי אפשר לה לחיות מחמת מכה זו אסורה, מכאן אמרו חכמים⁴ זה הכלל כל שאין כמוה חיה טרפה. ובהלכות שחיטה יתבאר אי זה חולי עושה אותה טריפה ואי זה חולי אין עושה אותה טרפה."⁵

1. כדעת מ"ד "טריפה אינה חיה" - חולין מב,א, וש"נ.

2. רמב"ם הלכות מאכלות אסורות, פרק ד הלכות ז-ט.

3. רמב"ם שם, הלכה ח.

בהלכות שחיטה⁶ מנה הרמב"ם שבעים מצבי טריפות בבהמה, והוסיף:
 "ואין להוסיף על טריפות אלו כלל. שכל שאירע לבהמה או לחיה או לעוף חוץ מאלו
 שמנו חכמי דורות הראשונים והסכימו עליהן בבתי דיני ישראל אפשר שתחיה,
 ואפילו נודע לנו מדרך הרפואה שאין סופה לחיות."⁷
 "וכן אלו שמנו ואמרו שהן טריפה, אף על פי שיראה בדרכי הרפואה שבידינו
 שמקצתן אינן ממיתין ואפשר שתחיה מהן, אין לך אלא מה שמנו חכמים. שנאמר⁸
 על פי התורה אשר יורוך."⁹

מבואר ברמב"ם בהלכות שחיטה שלמרות מה שכתב בהלכות מאכלות
 אסורות¹⁰, ש"ענין הכתוב [בתורה] שהנוטה למות מחמת מכותיה ואי אפשר לה
 לחיות מחמת מכה זו – אסורה", בכל זאת אין לנו אלא מה שמנו חכמים, בין
 להחמיר ובין להקל. לכן אפילו כאשר על פי הידע והטכנולוגיה הרפואית שבידינו
 ניתן לרפא את הטריפה, היא אסורה באכילה מן התורה, וכן בהמות עם
 פתולוגיות אחרות שאינן נכללות בין שבעים הטריפות, הרי הן מותרות באכילה
 גם אם על פי הידע הרפואי שבידינו הן נוטות למות, אינן יכולות לחיות, ובעצם
 הם מתאימות להגדרה הבסיסית של הטריפה האמורה בתורה.

ולכאורה הדברים סותרים את דבריו בהלכות מאכלות אסורות בהגדרת
 הטריפה שבתורה ש"ענין הכתוב שהנוטה למות מחמת מכותיה ואי אפשר לה
 לחיות מחמת מכה זו – אסורה".

פרק ב. חידושים רפואיים אינם משנים דיני טריפה בבהמה

הסבר אפשרי לדברי הרמב"ם בהלכות שחיטה הנראים כסותרים את דבריו
 בהלכות מאכלות אסורות בין לקולא¹¹ ובין לחומרא, נמצא בדברי החזון אי"ש¹².

4. חולין פרק ג, משנה א.
5. רמב"ם שם, הלכה ט.
6. רמב"ם הלכות שחיטה, פרק י הלכה ט.
7. רמב"ם שם, הלכה יב.
8. דברים יז, יא. ועיין בספר המצוות לרמב"ם שורש ראשון, שפסוק זה הוא המקור לחובה מן
 התורה לקיים כל מה שאמרו חכמים לעשותו. ועיי"ש בהשגות הרמב"ן שחולק.
9. רמב"ם שם, הלכה יג.
10. הלכות מאכלות אסורות פרק ד, וכן בהלכות שחיטה, פרק ה הלכה א.
11. את הסתירה לחומרא בדברי הרמב"ם בהלכות שחיטה, כלומר שמטריף להלכה גם בהמות
 היכולות לחיות ע"פ הרפואה שבידינו, ניתן ליישב באופנים נוספים. ראה למשל את דברי
 הנצי"ב מוולוז'ין, בהעמק שאלה, במדבר, שאילתא קכה, אות א (דף לג). אולם הסתירה
 לקולא, דהיינו שהרמב"ם בהלכות שחיטה מכשיר בהמות הנוטות למות למרות שע"פ הידע
 הרפואי אינן יכולות לחיות, אם אינן כלולות בשבעים הטריפות שמנו חכמים – דורשת
 הסבר אחר.
12. חזון אי"ש נשים, כז, ג; י"ד ה, ג.

למרות "שכנראה הוא [הרמב"ם] מקיים את דברי הרופאים"¹³ נתישבו דברי חכמים אשר המה כמסמרות נטועים לעד, משום ש –

"נמסר לחכמים לקבוע הטריפות ע"פ רוח קדשם שהופיעה עליהם. והנה היה צריך להקבע בבי' האלפים תורה כדאמר ע"ז ט' א, דיני הטריפות לדורות, וכדאמר ב"מ פ"ו א' רבי ור"נ סוף משנה ר"א ורבינא סוף הוראה, ואין לנו תורה חדשה אחריהם. והיו קביעות הטריפות כפי השגחתו יתברך בזמן ההוא. ואותן המחלות שהיו פרוונקא דמלאכא דמותא בזמן ההוא שלא נתן הקב"ה לברואיו אז רפואת תעלה להן – המה הטריפות שאסרתן התורה בין בזמן ההוא ובין בזמן של הדורות הבאים, שמסר הקב"ה את משפטי התורה שלהן [של הדורות הבאים] לחכמי הדורות ההם [לחכמי אלפים שנות תורה]".

או במילים אחרות, על אף שמאחורי קביעת הדין על ידי חז"ל עמדה הערכה מדעית שלא בהכרח היא תקפה גם היום, בכל זאת משנה לא זזה ממקומה והדין שנקבע עומד ויציב¹⁴.

דרך אחרת בשיטת הרמב"ם אולי ניתנת להאמר, על פי המקור שהביא הרמב"ם¹⁵ לשתי ההלכות¹⁶ בהן כתב שדיני טריפה לא משתנים על פי הרפואה שבידינו:

"... אין לך אלא מה שמנו חכמים. שנאמר על פי התורה אשר יורוך."

לדעת הרמב"ם¹⁷ פסוק זה הוא המקור לחובה מן התורה לקיים "כל מה שאמרו חכמים לעשותו", ויתכן שהכלל הקובע את אי שינוי דיני הטריפות הוא עצמו כלל מדברי חכמים, אשר התורה ציוותה לקיים כל אשר יורונו.

והרמב"ם במורה נבוכים¹⁸ הסביר מדוע "אי אפשר שיהיו התורות נתונים לפי ענייני האנשים והזמנים המתחלפים, כדמות הרפואה, אשר רפואת כל איש מיוחדת לפי מזגו הנמצא בשעתו". וההסבר הוא כי "צריך שתהיה ההנהגה התורית מוחלטת כוללת לכל, ... כי אילו היתה לפי האנשים, היה נופל ההפסד בכל, ונתתה דבריך לשיעורין"¹⁹. ומפני זה אין ראוי שיקשרו העניינים המכוונים כונה ראשונה מן התורה – לא בזמן ולא במקום, אבל יהיו החוקים והמשפטים

13. חזון אי"ש שם. וכ"כ הגרמ"פ באגרות משה חו"מ ח"ב, עג אות ד, ד"ה ועיין בכ"מ, עיי"ש.

14. כע"ז באגרות משה שם, "שהתורה אסרה לעולם מה שהיתה טרפה בשעת מתן תורה שלא היתה כמוה חיה". אמנם לחזון אי"ש הקביעה היא לפי המצב בסוף אלפים שנות תורה, בזמן הקביעה של חכמי התלמוד, ולא לפי המצב בשעת מתן תורה, כדעת הגרמ"פ.

15. רמב"ם הלכות שחיטה, פרק ג, הלכה יג.

16. רמב"ם שם, הלכות יב-ג.

17. ספר המצוות שורש ראשון.

18. מורה נבוכים חלק ג פרק לד (תרגום רשב"י אבן תיבון).

19. ע"פ שבת לה, ב; חולין ט, א; וש"נ.

מוחלטים סתם וכוללים, כמו שאמר יתבך²⁰: 'הקהל – חוקה אחת לכם'. ואמנם יכוון בהם התקנות הכוללות על הרוב, כמו שביארנו²¹.

פרק ג. חידושים רפואיים משמעותיים להדרכות רפואיות

הדרכות רפואיות – כלומר עצות להתנהגות בריאה או לטיפול רפואי – המפוזרות בתלמוד, שונות מכללי הלכה כדוגמת הלכות טריפות. הדרכות אלו אינן הלכות מחייבות, אלא הן ניתנות לביקורת מדעית/רפואית בהתאם למקום ולזמן²¹. יתר על כן: לא רק שאין חיוב לנהוג לפי הדרכות אלו, כמבואר בתוספות²² דנשתנו הטבעיים בזה והרפואות שבש"ס אינן טובות בזמן הזה, אלא שלגבי הרפואות שבתלמוד אף אסרו הראשונים²³ את השימוש המעשי בהן.

פרק ד. גדר כללי הטריפה באדם

בתוך, בין כללי הלכה קבועים כדוגמת הלכות טריפות לבין הדרכות רפואיות המפוזרות בתלמוד כעצות²⁴ לחיי דברייתא²⁵, מצינו גם כללי הלכה המבוססים על הערכה רפואית, כשההלכה למעשה תלויה באישור רפואי עדכני. דוגמא לדבר דיני טריפות באדם הנוגעים להרבה גופי תורה. וז"ל הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש²⁶:

"וכל אדם בחזקת שלם הוא וההורגו נהרג עד שיודע בודאי שזה טריפה ויאמרו הרופאים שמכה זו אין לה תעלה באדם ובה ימות אם לא ימיתנו דבר אחר."

כלומר, בניגוד לטריפות באיסורי אכילה, הרמב"ם מצריך כאן שני תנאים²⁷. הראשון: "עד שיודע בודאי שזה טריפה"²⁸, והשני: ש"יאמרו הרופאים שמכה זו

20. במדבר טו, טו.

21. **כסף משנה**, הלכות דעות פרק ד הלכה יח, לענין הקזת דם, משום "שרפואת והנהגת מלכות בבל שבה היו חכמי התלמוד – משונה משאר ארצות", עיי"ש.

22. מועד קטן, יא, תוד"ה כוורא.

23. **במהר"ל** בליקוטיו שבסוה"ס כתב דכל הרפואות והלחשים שבכל התלמוד אסור לנסות אותם משום דאין אדם יכול לעמוד על עיקרם וכי לא יעלו בידם ילעגו וילגלו על דברי חכמים, מלבד הא דאי' במס' שבת ס"פ במה אשה, עיי"ש. **ובים של שלמה** בחולין פ"ה סי' י"ב כותב עוד שישנו על כך חרם הקדמונים שאין לסמוך על רפואות התלמוד כדי שלא להוציא לעז על חכמים הקדמונים ולא ידעו שיש שינוי במקומות וכ"ש בזמנים שהדורות פוחתים והולכים ואם הראשונים כענקים אנו כיתושין עיי"ש. ויעוין מה שאסף בזה גם איש טהור **בשדי חמד** מערכת ר' כלל נ"ד עיי"ש. [הובא בשו"ת **ציץ אליעזר** חלק ט סימן יז – קונ' רפואה בשבת פרק ג ד"ה (ז) ובנוגע]. וע"ע **בלב אברהם** שהובא בפרק יב להלן.

24. כדוגמת יומא פד, א, וכעין זה בירושלמי שבת פ"ד ה"ד.

25. שבת פא, א.

26. רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק ב הלכה ח.

27. **מנחת חינוך** מצוה לד אות ד; שו"ת **אחיעזר**, חלק א, סי' יב אות ה. אמנם לשון הרמב"ם סובלת גם את הפירוש שדי בתנאי אחד, והוא שיאמרו הרופאים על המכה שאין לה רפואה, כלומר, אמירת הרופאים היא ביאור הדרשה "שיודע בוודאי שהיא טריפה". ואכמ"ל.

אין בה תעלה [=רפואה] לאדם". ואף שבכמה סוגיות בש"ס²⁹ משמע שקביעת הטרפות באדם תלויה אך ורק בקיום התנאי הראשון, דהיינו מכה מע' טרפויות, בכל זאת לדעת הרמב"ם דין טריפה באדם מצריך גם אישור רפואי עדכני.

מקור להבדל זה לא ידוע, ו"סובר הרמב"ם כן מסברא או שמצא כן באיזה מקום"³⁰. וגדר הדברים הוא שהגדרת טריפה בבהמה שייכת לקטגוריה של דיני הלכה, ואילו הגדרת טריפה באדם שייכת לקטגוריה של מציאות טבעית. או בלשון הרוצ'ובר, שבניגוד לדיני טריפה בבהמה, "האומד בהנהרג אם היה בן קיימא – אין זה גדר דין רק גדר טבעיות, וזה שייך לרופאים"³¹.

פרק ה. הערכות מדעיות בתלמוד שאינן מתאימות לידע הנוכחי

מוסכם היום להלכה שכלל אין לסמוך על הרפואות או על ההדרכות הרפואיות המוזכרות בתלמוד³². אולם קיימת מחלוקת ראשונים עתיקת יומין איך להתייחס לאותן הערכות רפואיות או מדעיות שהוזכרו בתלמוד³³.

מצד אחד ניתן להתייחס אליהם כדברי קבלה, שנתגלו לחז"ל "מסוד ה' ליראיו" או מהלכה למשה מסיני, כאשר גם אם לכאורה נראה לנו היום שאין הם מתאימים למציאות, צדקו חז"ל, והמעיד טועה או הטבעיים נשתנו, והאמת, לכל הפחות במקומם ובזמנם, היתה בלא שום ספק כפי שקבלו³⁴.

מצד שני, מצינו שיש מקור בתורה לרשות להסתמך על "בעלי טבעים הראשונים... ועליהם סמכו חז"ל בהרבה ענינים מעניני התורה"³⁵. וכן מצינו³⁶

28. לכאורה הכוונה היא שמדובר כאן על אחד משבעים הטריוטות המנויות בהלכות שחיטה.
29. לדוגמא: יבמות פרק טז משנה ג; נדה כג, כד, א; תשובת ר"י מגאש, שטמ"ק ב"ק סוף כו, ב. אך ראה חולין מב, ב, תוד"ה ואמר רב; זבחים קטז, א, תוד"ה דילמא נח; בכורות לז, ב, תוד"ה כדי שינטל, ואכמ"ל.

30. מנחת חינוך, שם. [הוספת הרב מרדכי אלתר שליט"א: נלענ"ד עיקר החילוק שדוקא לגבי טריוטות בבהמה שלא ניתנו מצוות אלא לצרף בהן את הבריות, לכך הדינים נקבעים לפי הכרעת החכמים ומשעה שנקבעה הכרעת החכמים שאין כבר לחלוק עליהם הוא הדין שאין לחלוק עליהם במציאות, וההלכה כפי מה שהיה בזמנם. אבל ביחס לטריפה באדם, שאנו הורגים אדם כיון שהרג את הנפש, ואם הלה הוא גברא קטילא אסור להורגו. א"כ אין כאן רק ענין של 'לצרף בהן את הבריות' וכיו"ב, אלא יש כאן טעם ברור אם הורג אדם חי שאינו נוטה למות מגיעה לו מיתה. ואם העוול שעשה הוא פחות, והרג רק גברא קטילא, לא מגיעה לו מיתה. ולכן ח"ו ללכת לפי זמנים עברו אלא ברור שצריך לבדוק כעת האם אדם זה הוא אדם שיש רפואה למכתו או אדם הנוטה למות].

31. **צפנת פענח**, מהדורה תניינא, יסודי התורה, ה, ה, עמ' 81. עיי"ש שגם ציין לירושלמי יבמות פ"ח גבי כרות שופכה שיש בהם הלכות הרופאים, ובספרי פרשת תצא פי' רמ"ז זה מהלכות הרופאים. עיי"ש בהמשך הדברים, ובחזון אי"ש נשים ט, ט, ואכמ"ל.

32. ראה הע' 23 לעיל, ופרק יב להלן.

33. ראה **אנציקלופדיה הלכתית-רפואית** (מהדורת תשס"ו) כרך א, מבוא ב: "דת ומדע".

34. שיטת ר"ת, הרשב"א וסיעתו.

35. לשון שו"ת חת"ם סופר, חלק י"ד, סי' שלח, ע"פ הגמרא שבת פה, א.

שרב גדל שמונה עשר חודש אצל רועי בהמה לידע איזה מום קבוע ואיזה מום עובר.³⁷ ואם כן, אולי ניתן להתייחס לדברי חז"ל בענייני רפואה ומדע כדברים ששמעו ממדעני דורם, שאינם דברי קבלה מסוד ה' ליראיו. וכשהמדעים התפתחו, מה שנחשב פעם כמציאות אין מניעה להחשיבו היום כטעות של מדעני העבר.³⁸

מצד שלישי, בכל מקום בו אפשר לפרש את דברי חז"ל באופן שהם מתאימים "למציאות אשר התבאר מציאותו במופת – הוא יותר ראוי, באדם המעולה המודה על האמת, לעשותו"³⁹.

פרק ו. שיטת רב שרירא גאון, הרמב"ם, ורבי אברהם בן הרמב"ם

כתב רב שרירא גאון בתשובה⁴⁰:

"צריכין אגן למימר לכוון דרבנן לאו אסותא אינון, ומילין בעלמא דחזונין בזמניהון, וכחד חד קצירא אמרונין, ולא דברי מצוה אינון.

הלכך לא תסמכון על אלין אסותא, וליכא דעביד מנהון מידעם אלא בתר דמבדיק וידע בודאי מחמת רופאים בקיאים דההיא מילתא לא מעיקא לה, וליכא דליתי נפשיה לידי סכנה. והכין אגמרו יתנא ואמרו לנא אבות וסבי דילנא דלא למעבד מן אלין אסותא אלא מאי דאיתיה כגון קיבלא דקים ליה לההוא דעביד ליה דלית ביה עקתא"⁴¹.

דברים דומים כתב הרמב"ם במורה נבוכים⁴² בנושא מדעי התכונה:

"ולא תבקש ממני שיסכים כל מה שזכרוהו [חז"ל] מענין התכונה למה שהענין נמצא, כי החכמות הלימודיות היו בזמנים ההם חסרות, ולא דברו בהם על דרך קבלה מן הנביאים, אבל [=אלא] מאשר הם [חז"ל] חכמי הדורות בענינים ההם, או מאשר שמעום מחכמי הדורות ההם".

36. סנהדרין ה, ב.

37. ראה תשובתו של הרגוצ'בר בענין לימוד שאר החכמות, המעין, טז, ג (ניסן תשל"ו), עמ' 9-4.

38. שיטת רב שרירא גאון, הרמב"ם ורבי אברהם בנו. וראה להלן פרקים ו; יב.

39. מורה נבוכים חלק ג סוף פרק יד (תרגום רשב"י אבן תיבון).

40. אוצר הגאונים, כרך י', על גיטין סח, ב, תשובה שעו.

41. תרגום חופשי לעברית: צריכים אנו לומר לכם שחכמים לא רופאים הם, וסתם דברים שראו בזמנם, וכאחד החולים אמרום ולא דברי מצוה הם.

לכן אל תסמכו על הרפואות הללו, ואין עושה בהם דבר אלא לאחר שיבדוק וידע בודאי מרופאים בקיאים שאותה רפואה לא מזיקה, ולא יביא עצמו לידי סכנה. וכך למדו אותנו אבותינו ואבות אבותינו שלא להשתמש בתרופות הללו אלא במה שברור כי המשתמש בהם אינו ניזוק כגון לחש/קמיע (משמעות המילה הארמית "קיבלא" היא: קמע, לחש. ראה אסיא עה-עו, (תשס"ה) עמ' 194-193) כשברור למי שעשה אותו שאין בו נזק.

42. מורה נבוכים חלק ג סוף פרק יד. כעין זה כתב בפל"ז שם על "מסמר מן הצלוב ושרן שועל" כי "בזמן ההוא" חשבו חז"ל שיש בהם משום רפואה מוכחת (הובא בשו"ת הרשב"א תיד).

בדעה זו האריך גם רבי אברהם בן הרמב"ם⁴³. בפשטות זו בעצם דעת רבי יהודה הנשיא בפסחים צד, ב. בשאלה האם בלילה השמש נמצאת מתחת לקרקע כדעת חכמי אומות העולם, או שנכנסת בחלון הרקיע וחוזרת אחורנית מעל הרקיע כסברתם של חכמי ישראל, קיבל רבי יהודה הנשיא את דעת חכמי אומות העולם משום שניתן, לדעתו, להוכיח את צדקתם בראיות מדעיות.

וראה מה שכתב בנושא רבי יצחק למפרונטי⁴⁴ "דחכמי ישראל דברו גם הם לפעמים מפי השכל והחקירה האנושית ולא מפי הקבלה, דאם לא כן למה להם להודות? היה להם להתחזק בקבלתם ולא לשוב מפני כל ראיות אוה"ע". ראוי להוסיף כאן את דברי הרמב"ן⁴⁵ בפירושו לתורה:

"ואנחנו על כרחנו נאמין לדברי היונים שמלהט השמש באויר הלח יהיה הקשת בתולדה, כי בכלי מים לפני השמש יראה כמראה הקשת."

הרי שבניגוד להסתייגותו של האבן עזרא שם, לדעת הרמב"ן יש הכרח לקבל נתונים מדעיים כשהם מבוססים על הוכחות ברורות. או כדברי רבי יהודה הלוי⁴⁶: "חלילה לא-ל מהיות דבר התורה סותר דבר הנראה עין בעין, או דבר שהוכח במופת שכל"⁴⁷.

פרק ז. שיטת ר"ת, הרשב"א וסיעתו

ר"ב אשכנזי הביא בשיטה מקובצת על מסכת כתובות⁴⁸ את דעת ר"ת המוציא את סוגיית פסחים צד, ב, מפשוטה וסובר שהאמת כחכמי ישראל למרות ההוכחות המדעיות כנגדם:

"וכן שמעתי משמו של ר"ת ז"ל שהיה אומר כן על הא דאמרין בפרק מי שהיה טמא: חכמי ישראל אומרים גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וחכמי אומות העולם אומרים וכו'. ואמרין התם: אמר רבי תשובה לדבריהם וכו'. ואמר ר"ת ז"ל דאע"ג דנצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל – היינו ניצחון בטענות. אבל האמת הוא כחכמי ישראל. והיינו דאמרין בתפילה ובוקע חלוני רקיע"⁴⁹.

43. הודפסו במבוא לספר **עין יעקב**, דפוס וילנא, עמ' xv - xiv.

44. **פחד יצחק**, ערך צידה האסורה והמותרת.

45. רמב"ן עה"ת בראשית ט, יב.

46. **ספר הכוזרי**, מאמר ראשון, אות סו (תרגום יהודה אבן שמואל).

47. ע"ע: שלמה אומן ה"ד, בין תורה למדע, **המעייין** כג, ג (ניסן תשמ"ג) 7-1; הערותי בשולחן העמודים שם; דב פרימר, קביעת אבהות ע"י סוגי דם, **ספר אסיא** ה 185-219, הע' 45 שם.

48. **שטמ"ק** כתובות, יג, ב, ד"ה השבתנו על המעוברת.

49. הוכחת ר"ת מתפילת שחרית של שבת – "ובוקע חלוני רקיע", מתייחסת לויכוח השני המובא שם בגמרא בין חכמי ישראל לבין חכמי אומות העולם. "חכמי ישראל אומרים: ביום – חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למעלה מן הרקיע. חכמי אומות העולם אומרים: ביום – חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למטה מן הרקיע. אמר רבי ונראין דבריהם מדברין" ע"כ. ועל כך כתב ר' אברהם כהן פימינטיל, מגדולי דורו לפני כ-400 שנה, כתב **במנחת כהן**, ספר

והרשב"א בתשובה⁵⁰ כתב על מי שמעיד על בהמה שיש בה סימני טריפה ואע"פ כן נשארה בחיים יותר מ"ב חודש:

"וכיון שכן אפילו יצאו כמה ויאמרו כך ראינו – אנו מכחישין אותן. כדי שיהא דברי חכמים קיימים ולא נוציא לעז על דברי חכמים, ונקיים דברים של אלו... ואם יתחזק בטעותו ויאמר לא כי אהבתי דברים זרים והם אשר ראו עיניהם ואחריהם אלך, נאמר אליו להוציא לעז על דברי חכמים אי אפשר. ויבטל המעיד ואלף כיוצא בו ואל תבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל הקדושים הנביאים ובני נביאים ודברים שנאמרו למשה מסיני."

הרי שלדעתו אין להתייחס כלל לשום עדות הסותרת את כללי המציאות הנלמדים מדיני טריפה שמקורם בהלכה למשה מסיני, "ויבטל המעיד ואלף כיוצא בו, ואל תבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל" וכו'.

פרק ח. סכנה לזלזול בדברי חז"ל

בדברי הרשב"א נרמז לכאורה החשש להוצאת "לעז על דברי חכמים", ואולי גם החשש לזלזול ח"ו בדברי חז"ל, בהלכותיהם ובגזירותיהם. ראוי להעיר כאן כי לדעת הרמב"ם בספר המצוות (שרש ראשון) החיוב לשמוע לדברי חכמים בכל מה שקשור להלכה, הוא חיוב מן התורה בעשה ולא-תעשה. ולכן אי קבלת דברי מדע המוזכרים בתלמוד אינה יוצרת סכנה של זלזול בדברי חז"ל בהלכה, מאחר והקב"ה ציוונו בתורתו לשמוע בקולם, לעשות ככל אשר יורונו ולא לסור מדבריהם ימין או שמאל. לעומת זאת, לדעת הרמב"ן החולק שם על הרמב"ם, וסובר כי לאו דלא תסור חל אך ורק על האמור שם בתורה, אולי באמת קיימת סכנה כזו, במיוחד אם סובר הרמב"ן שהחיוב לציית לתקנות חז"ל נובע מאמונת חכמים. אמנם דברי הרמב"ן טרם נתבררו לי. וראה מה שכתב הרמב"ן בספר הויכוח על אגדות חז"ל (כתבי רמב"ן, מהדורת רח"ד שעוועל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ג, שב-שכ: בעמ' שו, אות כב, בעמ' שח אות לט, ובהע' רחד"ש שם). ואכמ"ל*.

מבוא השמש פרק ד (הובא ביהדות ומדע כחכמות משלימות [הרב פרוף' יהודה לוי] הוצאת כנה – ירושלים 1987, עמ' 164 הע' 115) ע"ד ר"ת "כי דבר זה הוא נגד השכל והחוש, שהרי השמש מהלך בלילה תחת הארץ, וכמו שנראה בנסיון ואי אפשר להכחישו". וע"ע מש"כ ר' דוד גזן, תלמיד הרמב"א והמהר"ל, בנחמד ונעים שער ו, קסא (הובא בקו התאריך לרמ"מ כשר, עמ' צ). ובימינו, בכל לילה כל אדם יכול לודא בטלפון שהשמש נמצאת אז מעל ארצות הנמצאות "מתחת לארץ" יחסית לנו. וכ"כ בשו"ת רב פעלים ח"ב, סוד ישרים סי' ג. אמנם הויכוח האסטרונומי הראשון שם ש"חכמי ישראל אומרים לגלגל קבוע ומזלות חוזרין, וחכמי אומות העולם אומרים לגלגל חוזר ומזלות קבועים", מסתבר כי חז"ל כוונו לאמת יותר מחכמי אומות העולם. כך לפחות הגיב בשנת ה' ש"ס לפני יותר מארבע מאות שנה התוכן סיכו ברהה כאשר שמע מר' דוד גזן את דברי הברייתא הזו. ראה אנדרה נהר, דוד גזן וזמנו (הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשמ"ב) עמ' 271-267, ובהערה מס' 3 בעמ' 270.

50. שו"ת הרשב"א חלק א סימן צח. כע"ז כתב בציץ אליעזר (יג, קד) לגבי בדיקות דם גנטיות. הוספת הרב מרדכי אלטר: הגר"ש פישר בדרשות בית ישי' טו, בעמ' קכג-קכו, מבאר * שטעם חיוב קבלת דברי חז"ל ואי האפשרות לחלוק עליהם, הוא קבלת הרבים. וכתב שמהאי

כמו כן, דומני שקיימת סכנה אמיתית לזלזול בדברי חז"ל דווקא אם לא נקבל את דברי רבי יהודה הלוי⁵¹: "חלילה לא-ל מהיות דבר התורה סותר דבר הנראה עין בעין, או דבר שהוכח במופת שכל", ודווקא התאמה בין המציאות לדבריהם הקדושים⁵² עשויה למנוע זלזול מסוכן.

פרק ט. ענווה מדעית מול תצפיות חז"ל

גם אם תוכרע הלכה כדעת הרמב"ם וסיעתו, חובה להיזהר מלמהר לחרוץ משפט כאילו יש סתירה בין חז"ל לבין המציאות. כבר הרמב"ם כתב שבענייני חכמות מדעיות ("החכמות הלימודיות") חז"ל לא רק למדו מחכמי הדורות ההם, אלא לפחות בחלק מהמקרים הם, חז"ל, היו בעצמם "חכמי הדורות ההם בעניינים ההם". גם הריב"ש בתשובתו המפורסמת [סי' תמז], אחרי שכתב "ואנחנו על חכמינו ז"ל נסמוך, אפילו יאמרו לנו על ימין שהוא שמאל, שהם קבלו האמת ופירושי המצוה איש מפי איש עד משה רבינו" הוסיף:

"...לא נאמין אל חכמי היונים והישמעאלים שלא דברו רק מסברתם ועל פי אי זה נסיון, מבלי שישגיחו על כמה ספקות יפלו בנסיון ההוא, כמו שהיו עושין חכמינו ז"ל, כמוזכר בפרק המפלת (ל,ב)"

או במילים אחרות, הריב"ש מזכיר כאן את העיקרון שאין לסמוך ברפואה ובמדעי הטבע אלא על מה שקרוי היום "ניסיון מבוקר", עיקרון שהתקבל בעולם המדע הרפואי רק בדורות האחרונים. בהמשך מביא הריב"ש שם כמה דוגמאות של מחלוקת בין חז"ל לחכמי יון בענייני היצירה, כדוגמת השאלה אם רק האם תורמת מגופה לוולד כדעת חכמי יון, או שגם האב תורם משלו לילדיו כדעת חכמי ישראל, ויכוח שהוכרע בעולם המדע מאות שנים מאוחר יותר כדעת חכמי ישראל. וכן בשאלת התשמיש בשליש השלישי של ההריון, כאשר רק בשנים האחרונות התברר לכל כי צדקו חז"ל⁵³.

יתר על כן, אנשי מדע רציניים אמורים להצטיין בענווה, שכן כל הבקי בהיסטוריה של המדע מכיר דוגמאות רבות "שלפעמים יש שאחד וגם רבים מניחים יסוד מוסד בחכמת הרפואה, (והה"ד בכל החכמות), ורבים מחליטים הדבר לדבר אמת, ואח"כ בא דור אחר וחקרה, שכל דבריהם מהבל המה, ומה שזה בונה זה סותר"⁵⁴.

טעמא אין לשנות מדבריהם גם בעניינים שתלויים במדע שזהו חלק מקבלת הרבים שלא לחלוק עליהם.

51. **ספר הכוזרי**, מאמר ראשון, אות סו (תרגום יהודה אבן שמואל).
52. וראה מש"כ הרה"ר הרב י"א הלוי הרצוג במכתבו אל הרב אונטרמן, הובא במאמרו של דב פרימר "קביעת אבהות ע"י בדיקת סוגי דם" **ספר אסיא** ה, 185-208, בעמ' 196 שם.
53. ב"ש הרשבוביץ וא' בר און, תשמיש בהריון - חז"ל מול חכמי יון לאור המחקר החדש, **ספר אסיא** ח, 99-107.

54. שו"ת **דעת כהן** (עניני י"ד) סימן קמ ד"ה לכאורה ה'. וכעין זה כתב גם ר' יהונתן אייבשיץ ב**כרתיו ופלתיו**, י"ד מ, ד: "יסודת חכמי טבע בנוי על פי ניסיון. היום היתה הסכמה כד, וכאשר

משום כך אין פלא בכך שהמתעניין בהיסטוריה של המדע יבחין כי במקרים רבים הקדימו חז"ל, בהיותם "חכמי הדורות ההם", את הידע המדעי והרפואי של מדעני האומות במאות רבות של שנים. הדוגמאות לכך הן רבות, חלקן מפורסמות וחלקן טרם נתפרסם, ועוד חזון למועד. שתי דוגמאות מעניינות להקדמה מדעית כזו מובאות להלן.

פרק י. תורשת ההמופיליה

אחת הדוגמאות המרשימות של ידע רפואי שהיה בידי חכמי התלמוד מאות שנים לפני שנתגלה על ידי הרופאים המודרניים הוא הידע על דרכי תורשת מחלת ההמופיליה. היום אנו יודעים כי חז"ל הבחינו בכללי התורשה הגנטית של המחלה כ-1500 שנה לפני הקהיליה הרפואית.

דימום קל עלול לסכן חיים אם מערכת הקרישה של הגוף אינה תקינה. הדוגמה השכיחה יותר (בממוצע 1:10,000 מהאוכלוסיה⁵⁵) היא מחלת ההמופיליה מסוג A, בה חסר גורם הקרישה מס' VIII. חולה המופילי עלול לדמם למוות לאחר פציעה או חתך, ובעבר היו מקרים בהם אובחנה המופיליה רק לאחר מות הנימול מדימום. המופיליה היא מחלה חד גנטית רצסיבית, הקשורה לכרומוזום X. כתוצאה מכך, בדרך כלל, נשאי המחלה הם הנקבות, והחולים הם הזכרים שירשו מאמם את הכרומוזום X הפגום. התצפית המתועדת הראשונה על משפחות המופיליות פורסמה בספרות הרפואית רק בשנת 1784 על ידי רופא אמריקאי בשם פורדיס (Fordyce)⁵⁶ והתיאור הרפואי המודרני הראשון של המחלה נעשה על ידי אוטו (Otto John Conrad, 1774-1844) בשנת 1803⁵⁷.

לאור יכולת התצפית המיוחדת של חז"ל והנסיון הקליני הרב בביצוע בריתות, לא מפתיע שעיון בתלמוד⁵⁸, ובעקבותיו בספרות הפוסקים (הרמב"ם⁵⁹, המאירי⁶⁰, והרמ"א⁶¹) מדגים את זיהוי דרכי תורשת הליקוי המסוכן – מן האמהות לבניהם⁶². בעיקבות תצפית מקורית זו⁶³ אשר קדמה לתצפיות הרפואה

באו אנשים שראו ההיפוך – אף הם נזרו אחור מהסכמתם ועשו כלל אחר. וכן תמיד, עד כי עכשיו על ידי נסיון בזה נסוגו אחור ממש מכל הנחת גלינוס אריסטו וכדומה, ובחרו הנחות ויסודות חדשים".

55. Harrison's Principles of Internal Medicine, 14th edition (1998) p. 737.

56. קצנלסון י"ל, התלמוד וחכמת הרפואה, (הוצאת "חיים", ברלין, 1928), עמ' 227.

57. Rosner F, Ann Intern Med 70:833, 1803. Otto JC, Med Respiratory 6:1, 1803. הובא: Rosner F, Ann Intern Med 70:833, 1969; שטינברג אברהם, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, כרך ג' (מכון שלזינגר, ירושלים, תשנ"ב) ערך "מילה" הע' 459.

58. יבמות סד, ב.

59. רמב"ם, הלכות מילה, סוף פרק א.

60. בית הבחירה, יבמות סד, ב.

61. הגהות על שו"ע יורה-דעה, רסג, ב, (בשם חידושי אגודה פ"א דמילה).

62. קצנלסון י"ל, התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 226-231.

המודרנית ביותר מ-1500 שנה, קבעו חכמים⁶⁴ שאסור למול לא רק תינוק שמתו אחיו מחמת מילה אלא גם תינוק אשר בני דודיו מצד אמו מתו אחרי כריתת העורלה, עקב החשש שאף הוא, כקרוביו מצד אמו, נושא את הפגם התורשתי, ומשום כך הוא עלול למות לאחר המילה.⁶⁵

פרק יא. צהבת המוליטית של הילוד

מחלה המוליטית של הילוד מוגדרת כהרס כדוריות דם אדומות של העובר על ידי נוגדנים העוברים מדם האם לדם העובר דרך השליה. מחלה זו היא הסיבה השכיחה לאנמיה (חוסר דם) בילודים. המחלה נגרמת לרוב עקב אי התאמה של אנטיגן D מקבוצת Rh, או אי התאמה במערכת ABO בין האם לעובר. במקרים נדירים המחלה נגרמת על ידי אנטיגנים אחרים שעל פני כדוריות הדם האדומות.⁶⁶

התהליך מתחיל במעבר מספר קטן של כדוריות אדומות מהעובר אל דם האם שסוג דמה שונה מסוג דמו של העובר. מערכת החיסון האימהית מזהה את האנטיגנים העובריים הלא מוכרים לה כאנטיגנים זרים. כתוצאה מכך מייצרת מערכת החיסון האימהית נוגדנים כנגד האנטיגנים העובריים. הנוגדנים הללו מסוגלים להרוס את תאי הדם המסומנים על ידי האנטיגנים העובריים. הרס מסיבי של כדוריות דם אדומות יכול להמשך גם מספר ימים לאחר הלידה. הרס כדוריות דם אדומות משחרר כמות גדולה של בילירובין למחזור הדם של הילוד, כמות העולה על כושרו של הכבד הצעיר לפרק אותו. הצטברות של בילירובין צהוב בדם הילוד יוצרת את המראה הצהוב של העור ולחמיות העיניים – כלומר את הצהבת. הרס כדוריות אדומות בקצב מוגבר העולה על קצב היצירה של כדוריות חדשות, יוצר את האנמיה – חוסר דם בילוד. לכן צהבת הילוד מהווה סימן אזהרה לאפשרות⁶⁷ של אנמיה המוליטית בילוד.

הקשר בין צהבת הילוד לבין אנמיה המוליטית של היילוד מופיע לראשונה בתלמוד הבבלי⁶⁸ בהקשר של סכנה לחיי הנימול כל עוד לא חלפה האנמיה ההמוליטית, מאות שנים לפני פרסום התופעה בספרות הרפואית⁶⁹:

63. Julius Preuss, *Bablical and Talmudic Medicine*, (Translated and edited by Fred Rosner, Hebrew Publishing Company, New York, 1978) p. 245.

64. יבמות, סד, ב.

65. אמנם מאות שנים אחר כך, בהעדר ביאור מפורט לפסק ההלכה הנ"ל (המבוסס, כידוע לנו היום, על הבנת תורשת ההמופיליה), היו מחכמי ישראל שבעקבות רופאי דורם נטו לשוויון מלא בין זכרים לבין נקבות. לדוגמא: רבנו מנחם, הובא בבית יוסף ט"ד רסג.

66. מ' שוחט ו'ש' אשכנזי, **רפואת ילדים** (מהדורה שלישית, הוצאת דיונון, אוניברסיטת תל-אביב, 1990) חלק א, עמ' 121-123.

67. קיימות גם סיבות נוספות לצהבת הילוד, הכוללות הן פתולוגיות אחרות והן צהבת פיזיולוגית שכיחה הנובעת מחוסר בשלות זמנית של הכבד, אשר בימים הראשונים שלאחר הלידה איננו מסוגל לפרק את כל כמות הבילירובין המוצעת לו.

68. שבת קלד, א.

"אמר רבי נתן... פעם אחת הלכתי למדינת קפוטקיא ובאת אשה אחת לפני, שמלה בנה ראשון ומת, שני ומת, שלישי הביאתו לפני.

ראיתיו שהוא ירוק [=צהוב⁷⁰]. הצצתי בו ולא ראיתי בו דם ברית. אמרתי לה המתני לו עד שיפול בו דמו. והמתנה לו, ומלה אותו וחיה. והיו קורין שמו נתן הבלי על שמי".

רבי נתן מתאר שני שלבים בהסתכלותו האבחנתית. האחד: אבחנה של **צהבת היילוד** "ראיתיו שהוא ירוק (=צהוב)"; והשני: אבחנה של **אנמיה** "הצצתי ולא ראיתי לו דם ברית". בעקבות האבחנה הורה רבי נתן להמתין ולא לבצע את הברית עד לאחר חלוף האנמיה "המתני לו עד שיפול בו דמו". בעקבות הנחייתו נמול הבן מאוחר יותר, בלא שנפגע מהסיבוך הקטלני שהמית את אחיו.

פרק יב. דעת הגרש"ז אויערבאך זצ"ל

לצערי לא זכיתי לדון ישירות עם הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בסוגיית ענייני רפואה וטבע שמובאים בדברי חז"ל. אולם מתוך דבריו בסוגיא רפואית מעניינת, ניתן לכאורה ללמוד את שיטתו. על הברייתא "שני נקבים יש בו באדם"⁷¹ אשר בפשוטה איננה מתאימה לידע האנטומי של ימינו, מביא הנשמת אברהם⁷² את שיטת החזון איש⁷³ שנשתנו הטבעים. בהמשך מביא הנשמת אברהם את דעת שו"ת חשב האפוד⁷⁴ שתמה על החז"א, ולכן מפרש את הברייתא בבכורות כי "הכוונה על המקום שלפני הגיד אשר בו נפגשים שביל הזרע הבא מן הביצים ושביל השתן הבא מהשלפוחית, ומתחברים והיו להמשך אחד אל הגיד, ושם אם ניקב זה לזה נעשה עקר. וגם האי דאיסתתום גובתא דש"ז ואפיק במקום קטנים"⁷⁵ **ג"כ אי אפשר לפרש אלא על המקום הזה...** "עיי"ש. וכתב על זה שם הגרש"ז אויערבאך:

"צ"ע. אם זה כל כך עמוק בתוך הגוף, איך ידעו אם זה סתימה או שרק נעשה נקב ויצא דרך שם." עיי"ש גם בהמשך דבריו.

ולכאורה דבריו צ"ע. שכן על השאלה "איך ידעו" ניתן להשיב: "מסוד ה' ליראיו", אלא אם סובר הגרש"ז כדעת רב שרירא גאון וסיעתו.

אמנם יש לדחות ראייה זו משתי פנים. **האחת**: גם אם דברי מדע שהוזכרו במשנה ובתלמוד מקורם בהלכה למשה מסיני כמו שמשמע משו"ת הרשב"א⁷⁶,

69. לוי יעקב, **נועם**, י, קסח-קעט, תשכ"ז.

70. "ירוק" במקומות רבים בתלמוד הוא הצהוב של ימינו. לדוגמא ראה ברכות כה, א, רש"י ד"ה ירקון "חולי ששמו גלינצה", ו**באוצר** לעזי רש"י לר"מ קטן, ערך 18: "ליונצ"ה - jalocie - צהבת". וראה בערוך השלם ערך ירק

71. בכורות מד, ב.

72. **נשמת אברהם** כרך ג, חלק אבן העזר סי' ה ס"ק ג.

73. אבהע"ז יב, ז.

74. שו"ת **חשב האפוד** חלק ב סי' ח.

75. יבמות עה, ב.

76. הובאה לעיל פרק ז.

זה אינו כולל מסקנות של בדיקות רפואיות פרטניות בימי התלמוד. ולכן הקשה הגרש"ז על עובדא דפומפדיתא, שם לא מדובר על דין הבא בקבלה, אלא על אירוע רפואי שהתרחש אז בפומפדיתא, ועל קביעת האבחנה במקרה ההוא דווקא תמה הגרש"ז איך הם ידעו!

השניה: יתכן שהאבחנה הרפואית בעובדא דפומפדיתא "דאיסתתום גובתא דש"ז ואפיק במקום קטנים" נקבעה לא ע"י חז"ל אלא ע"י הרופאים בפומפדיתא, ורק אחר קביעתם בא הדבר לפני חכמים לדיון הלכתי. ואם כן קושיית הגרש"ז היא לא על חז"ל אלא על רופאי פומפדיתא, איך הם ידעו אם זה סתימה בבטן או שרק נעשה נקב וכו'.⁷⁷

לעומת זאת מצאנו התייחסות יותר מפורשת של הגרש"ז לסוגיית ענייני רפואה וטבע שמובאים בדברי חז"ל. מחבר ה"לב אברהם"⁷⁸ כתב וז"ל:

"אסור – מכמה סיבות – לנסות הרפואות המובאות בתלמוד: רפואות אלו אינן מועילות לאנשי זמננו כי השתנה הטבע; חז"ל כשדברו על ענייני רפואה וטבע, דברו לפי הידע שבזמנם, ולא על פי ידיעתם בתורה הקדושה ובפירושיה, ולכן אנו צריכים לקבל דעתם בדברים כאלה רק אם הדבר גם מקובל על פי ידיעתנו ברפואה היום; אי אפשר לנו כהיום לזהות רפואות אלו בבירור, וגם מידות הכמות ואופן השימוש בהם אינם נזכרים; ומכיון שאין אדם יכול לעמוד על עיקרן של הרפואות המובאות בתלמוד, אזי אם לא יצליח בהשתמשו בהן, ילגלג על דברי חז"ל; קיים חרם קדמונים על השימוש ברפואות אלו"⁷⁹.

והגרש"ז, בתוספת להסכמתו ללב אברהם⁸⁰ העיר על סעיף זה וז"ל:

"העיקר הוא כשאר הטעמים. ומה שכתב "כשהז"ל דברו"⁸¹ וכו' נכון לכותבו רק בשם יש אומרים, וגם נכון להזכיר פרט למציצה דאף שלכאורה הוא רק משום סכנה, אפי"ה חייבים לעשותה גם בשבת, אף אם זה נגד דעת הרופאים"⁸².

[הוספת הרב מרדכי אלטר: עיין עוד בהקדמת הספר שמירת הגוף והנפש (לר' יוסף יצחק לרנר, הוצאת ישיבת שער השמים, ירושלים, תשס"ג) במבוא לספר, פרק ו, עמוד 54, וז"ל: והלום ראיתי בספר נשמת אברהם פי"ד ס"ד שמביא דברי רב שרירא גאון ור' אברהם בן הרמב"ם ומנה ענין זה כאחד מן הטעמים שאין להשתמש ברפואות המובאות בתלמוד. והגרש"ז אויערבאך (שליט"א) העיר על זה

77. ביאור בסוגיא על פיו מיושבת גם קושיית חשב האפור וגם קושיית הגרש"ז, לעיל בסימן יח. וקדמו לי הגאון ר' יהושע מקוטנא בספרו **ישועות מלכו** סי' יח (הובא בספר **ברית אברהם הכהן עמ' שני**); הרשל"צ הר"ר בן-ציון מאיר חי עזיאל בספרו **משפטי עזיאל** מה"ת אבהע"ז סי' ו; **פסקי עזיאל בשאלות הזמן** סי' נה.

78. **לב אברהם** מהדורה ראשונה חלק ב, (הוצאת פלדהיים, ירושלים תשל"ח) פרק יד ס"ק ד.

79. עי"ש במקורות הרבים שהביא לכל אחד מהסברים הללו.

80. ההסכמה בעמ' טז שם. ההערה בעמ' יט. הובאה גם ב**נשמת אברהם** חלק א"ח סי' ד ס"ק ה.

81. שיטת רב שרירא גאון, ורבי אברהם בן הרמב"ם. (שיטת הרמב"ם **במורה נבוכים** שהובאה בפרק ו לעיל לא צויינה שם **בלב אברהם**.)

82. הצדקה רפואית ערכנית לחובת מציצה במילה מובאת לעיל בסימנים טז-יז.

(בראש הספר) דנכון היה להביא שיטה זו בשם "יש אומרים" והעיקר הוא כשאר הטעמים. ושאלתי להגרשז' (שליט"א) מי הוא זה שחולק על דברי רב שרירא גאון ור' אברהם בן הרמב"ם. וכתב לי וז"ל:

"כעת איני זוכר אם יש מישהו שממש חולק או אפילו אם יש מישהו שיכול לחלוק עליהם, אך יתכן שכוונתי דהואיל ורבים כתבו הטעם של שינוי הטבע ולא הזכירו כלל מפני שיפור וידע בדרכי הרפואה בזמנינו, לכן העירותי שראוי לכתוב בשם 'יש אומרים', ובפרט שבענייני שבת יש שמתירים מלאכת שבת אף שלדעת הרופאים אין שום סכנה." עכ"ל

וא"כ כאן הדברים נראים קצת אחרת מדבריו בלב אברהם.]

מאידך, על הסתירה לכאורה בין דברי חז"ל על ג' שותפין באדם ובין השיטות המדעיות לקביעת אבהות ע"פ סוגי דם, כתב הגרשז' בלב אברהם שם עמ' יז: **"יתכן שדברי חז"ל אינם כ"כ כפשוטם, ולא נוגע כלל לסוגי הדם."**

הדברים מתאימים למש"כ ר' משה חיים לוצאטו במאמר על ההגדות⁸³:

"עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמזום חכמינו ז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם הענין ההוא הטבעי או התכונני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה; ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת הענין הנרמז היות הלבוש המשליי הוא אשר הלבשוהו אמיתי או לא, כי הכוונה היתה להלביש הסוד ההוא במה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים, ואותו הענין עצמו היה יכול להתלבש בלבוש אחר כפי המפורסם בדורות אחרים, וכך היה מלביש אותו בעל המאמר עצמו אילו היה אומר אותו בדורות ההם."

אף שבסוגיית ג' שותפין כתב הגרשז'א בלשון "יתכן", פסק כך להלכה בסוגיית שלילת אבהות ע"פ בדיקת דם (MHC), שאם בדיקה זו מקובלת "בכל העולם ע"י הרבה נסיונות ברורים לדבר אמת וברור – מסתבר שגם מצד ההלכה אפשר לסמוך על זה" אפילו לקביעת אבהות המובא באהע"ז ד, סעיף יג, ס"ק א בנשמת אברהם, (איזהו ממזר)⁸⁴. למרות הגמ' [נדה, לא, א], ואכמ"ל.

83. ראה מש"כ הרמב"ן על אגדות חז"ל בספר הויכוח, צויין לעיל סוף עמ' 476. דברים דומים כתב גם הג"ר שמשון רפאל הירש, לפני קרוב ל-140 שנה. ר' פנחס משה אלחנן (הילה) וכסלר היה רגיל לפנות אל רש"י הירש בשאלות בהלכה ובמחשבה. בשנת תרל"ו שאל ר' הילה וכסלר על שיטת הוראת אגדות חז"ל בבית ספרו של רש"י. בשתי תשובות מפורטות ענה רש"י לאחר שחילק את הסוגיא לשלושה נושאים: א. האם אגדות חז"ל קבלתן מסיני? ב. כיצד יש להתייחס לדברי חז"ל שביסודם האמונה באסטרוולוגיה, בשדים ובכישוף? ג. היאך אפשר ללמוד חכמות חיצוניות, שיש בהם ידיעות הסותרות את דברי חז"ל באגדה? התשובות במלואן עם הרקע לכתביבתן הובאו ע"י ר' מרדכי ברויאר ז"ל ב'המעין' טבת תשל"ו עמ' 1-16, ובספרו 'אסיף', (הוצאת רימונים, ירושלים תשנ"ט) 279-295.

לגבי השאלה השניה, ראה גם לעיל סימן י', בפרק ב.
84. **נשמת אברהם** ח"ג, אבהע"ז ד סוף ס"ק ו, בניגוד לדעת הציץ אליעזר שהובא בס"ק א שם. אמנם ראה במהדורה החדשה של הנשמת אברהם (תשס"ז) כך ג אבהע"ז סעיף ד בהערה 18. אך ראה ברש"ש על ב"ב נח, א.